

कैसी आगळीक दैवाची । जे गंगा वोळली अमृताची ॥  
हो का जपतपे श्रोत्यांची । फळा आली ॥

तैसा मनाचा मारु न करितां । आणि इंद्रियां दुःख न देतां ॥  
एथ मोक्षु असे आयता । श्रवणाचिमाजी ॥

सूर्ये अधिष्ठिली प्राची । जगा राणीव दे प्रकाशाची ॥  
तैसी वाचा श्रोतयां ज्ञानाची । दिवाळी करी ॥

श्रवणसुखाचां मांडवीं । विश्व भोगी माधवी ॥  
तैसी सासिने बरवी । वाचावल्ली<sup>१</sup> ॥

## ध्वनीलेणी<sup>२</sup>

मराठी साहित्याचा आस्वाद जगभर पसरलेल्या विविध वयोमान प्रकृतीच्या लोकांना मिळवुन देणाऱ्या एका प्रकल्पाच्या संकल्पनेची चर्चा प्रस्तुत लेखात केली आहे. बोजडपणा टाळण्यासाठी योग्य तेथे परकीय प्रचलित वा पारिभाषिक शब्दांचा वापर केला आहे. डिजिटल ध्वनीमुद्रणाचे तंत्रज्ञान आता माफक किंमतीत, सहज उपलब्ध आहे. या नवीन माध्यमावर जर जुने व नवीन साहित्य उपलब्ध झाले तर ते फार सहजतेने, माफक खर्चात खूप लोकांपर्यंत नेता येईल. यासंबंधी चर्चा आपण प्रस्तुत लेखात करणार आहोत.

इंग्रजी साहित्यात 'ऑडिओ-बुक्स' बरीच प्रचलित आहेत. विविध कारणांमुळे जे लोक लिखित स्वरूपातील पुस्तके वाचू शकत नाहीत, त्यांना ध्वनीमुद्रणाच्या स्वरूपात त्याच पुस्तकांचा आस्वाद घेता येतो. साहित्यविषयक जाणीव आणि वाचकवर्ग वाढायला हातभार लावणारी, साहित्यकर्मी (साहित्यिक, प्रकाशन व्यावसायिक, विक्रेते इ.) आणि रसिक यांना परस्परपूरक अशी ही व्यवस्था आहे. छ्वापील पुस्तकांप्रमाणेच लायब्ररीमधून ऑडिओ टेप्स किंवा सीडीजच्या स्वरूपात लोक पुस्तके आणतात आणि घरी, प्रवासात, इतर कामे करताना साहित्याचा आनंद घेऊ शकतात. या माध्यमात अगदी सर्व प्रकारचे साहित्य (उदा. बालवाङ्मय, ललित, वैचारिक) प्रकाशित होत असते. छ्वापील पुस्तकांचे प्रकाशक ध्वनीमुद्रणे प्रकाशित करतात, तसेच फक्त ध्वनीमुद्रणे काढणारी प्रकाशनेही आहेत. स्वतंत्रपणे वाचता न येणारी मुले, कार्यव्यस्त लोक, अंध व्यक्ती, अपंगत्व किंवा वृद्धत्वामुळे ज्यांना वाचन करता येत नाही अशा अनेक समाज घटकांपर्यंत केवळ याच माध्यमातून साहित्य पोचू शकते.

पुस्तकांच्या अभिवाचनाची कल्पना आपल्याकडे नवी नाही. रेडिओवरील पुस्तकांच्या वाचनाची परंपरा खूप जुनी आहे. परंतु आपल्याला हवे तसे व तेव्हा ते पुस्तकाप्रमाणे ऐकता येत नाही. पुस्तकांची निवड काही श्रोत्यांच्या हातात नसते. लोकप्रिय लेखकांची कथाकथनाची ध्वनीमुद्रणे बाजारात उपलब्ध आहेत. परंतु संबंध पुस्तकांचे वाचन त्यात नसते. पुस्तकांपेक्षाही नाटक किंवा

<sup>१</sup> ज्ञानेश्वरी अध्याय ४, १५. अलौकिक प्रतिभेने भारलेल्या साहित्याचा सुखेनैव रसास्वाद घेणाऱ्या श्रोत्यांच्या भाग्याचे आणि त्यांच्या श्रवणानंदाचे वर्णन कवीने केले आहे. <sup>२</sup> आवृत्ती क्र. १.०, दिनांक १ नोव्हेंबर २००६

एकपात्री प्रयोगांची जागा ही ध्वनीचित्रमुद्रणे घेतात. शिवाय फार थोड्या लेखकांचे साहित्य या स्वरूपात उपलब्ध आहे. पाश्चात्य साहित्याप्रमाणे (आणि संख्यात्मक नसली तरी निदान गुणात्मक तुलना करता येईल अशी) 'ऑडिओ-बुक्सची' कल्पना मराठीत आणायची झाल्यास होणाऱ्या लाभांचा आणि येणाऱ्या प्रश्नांचा विचार आपण पुढे करणार आहोत. प्रथम लाभ आणि लाभार्थी व नंतर प्रश्न अशी या लेखाची रचना आहे.

ध्वनीमुद्रित पुस्तकांचे स्वाभाविक लाभार्थी म्हणजे अपंग, विशेषतः अंध व्यक्ती. आपल्या समाजात हा लक्षणीय वर्ग आहे. अगदी विद्यार्थीदशेपासुनचा हा त्यांचा प्रश्न असतो. पुस्तके वाचून घेण्यासाठी बहुतांशी त्यांना दुसऱ्यांवर अवलंबून रहावे लागते. आर्थिक पाठबळ नसेल तर पुस्तके वाचून घेताना त्यांची मोठी कुचंबणा होते. आवडलेला, न लक्षात राहिलेला मजकूर पुन्हा वाचून घेणे तर अगदीच दुरापास्त होऊन बसते. आजारपणामुळे तात्पुरते अपंगत्व आलेले, वृद्ध यांचाही बराचसा हाच प्रश्न असतो. ध्वनीमुद्रित पुस्तकांमुळे त्यांचा जीवनस्तर नक्कीच उंचावेल.

महाराष्ट्रातल्या, विशेषतः मराठी किंवा सरकारी अनुदानप्राप्त (किंवा अनुदानबध्द) शाळांची स्थिती हा जरी एक वेगळा आणि गहन विषय असला, तरी एकूण परिस्थिती काही फारशी उत्साहक नाही. माझे हे मत विविध स्रोतांतून मिळणाऱ्या माहितीतून आणि स्वानुभवातून बनले आहे. या प्रश्नाची कारणमीमांसा या लेखात अप्रस्तुत ठरेल. परंतु जर उत्साही, जागरूक आणि साहित्यावर, स्वतःच्या व्यवसायावर प्रेम करणारे अध्यापक नसतील, शाळेच्या वाचनालयात पुस्तकेच नसतील किंवा फाटलेल्या, जुन्या पुस्तकांच्या जागी नवीन प्रती आणण्याइतकेही पैसे शाळांकडे नसतील तर साहित्यपरंपरा, मराठीचे भवितव्य अशा विषयांवरचे वादविवाद हे केवळ हास्यास्पद वितंडवाद ठरतील. वास्तविक भाषेच्या शालेय अध्यापकाने संस्कारक्षम वयातल्या विद्यार्थ्यांचे बोट धरून त्याला भाषेच्या समृद्ध दालनांकडे घेऊन जायचे असते. परंतु असे लोक आज अपवादानेच सापडतात. शालेय शुध्दलेखन आणि उच्चारण यांविषयीची चर्चा इथे अप्रस्तुत आहे. परंतु निराशाजनक गोष्टींचे चर्चितचर्चण करण्यापेक्षा सकारात्मक भूमिकेतूनही काही आपण करू शकतो. माफक किंमत आणि दर्जातले सातत्य ह्या गोष्टी आपल्या बाजूस आहेत. २०० ते ३०० पानांच्या छापील पुस्तकाच्या बाजारभावाची तुलना सध्या उपलब्ध असलेल्या सीडीजशी केली तर आपल्याला दिसेल की एका पुस्तकाच्या किंमतीत ३-५ सीडीज खरेदी करता येतील. एका सीडीवर MP3 रेकॉर्डिंगच्या स्वरूपात एक किंवा त्याहून अधिक पुस्तकांचे अभिवाचन साठवता येते. म्हणजे विद्यार्थ्यांना घरी देता येण्यासाठीही वाचनालयांना सीडीज घेणे कमी खर्चिक आहे. ना-नफा तत्वावर किंवा कोणी प्रयोजक वा देणगीदार मिळाल्यास किंवा मोठ्या प्रमाणावर वितरण झाल्यास सीडीजची किंमत आणखी कमी होऊ शकते. शालांतर्गत वाचन कार्यक्रम म्हणून तर हा प्रकल्प अधिकच आकर्षक होऊ शकतो. शाळेतले मोकळे तास, अवांतर वचनाचे तास असा बराच वेळ ह्या प्रकल्पात समाविष्ट करता येईल. कोणा शिक्षकाला प्रत्यक्ष वाचून दाखविण्याची 'तसदी' न देता मुलांना उत्तम साहित्य आणि दर्जेदार अभिवाचन देता येईल. ७० ते १०० संख्येच्या हॉलसाठी एक मध्यम आकाराचा MP3 सीडी लावता येणारा प्लेअर सध्याच्या दराने (इथे सर्व अंकगणित छापील पुस्तकांच्या स्वरूपात मांडले आहे!) १० ते १५ छापील कादंबऱ्यांच्या किमतीत मिळेल. प्रत्येक पुस्तकाच्या सीडीची किंमत आणि एक किंवा काही मोजक्या प्लेअर्ससाठी येणारा खर्च हे गणित बहुसंख्य शाळांच्या आवाक्यातले असेल. सीडीजचे प्रकाशक विशेष सवलतीच्या दरात शाळांना (किंवा आधी आरक्षण केल्यास सामान्य ग्राहकांनाही) पुस्तके देऊ शकतील.

पुस्तक-श्रवण तासिकांनंतर श्रोत्यांकडून सर्व्हेच्या स्वरूपात ह्या प्रकल्पाचे मूल्यमापन करता येऊ शकते. प्रकाशकांना किंवा जाहिरातदारांनाही अशा माहितीचा लाभ होऊ शकतो कारण आजच्या विद्यार्थीवर्गातूनच उद्याचा ग्राहक, रसिक, वाचक वर्ग घडणार आहे.

वाङ्मयाच्या काही विशेष प्रकारांच्याबाबतीत त्यांच्या लिखित स्वरूपाइतकीच त्यांची वाचिक अभिव्यक्ती महत्वाची असते. छंदबध्द काव्यातील नादमाधुर्य वा यमकानुप्रासांनी नटलेल्या गद्य/पद्य रचना असोत किंवा प्रादेशिक, ग्रामीण बोलींची विविध रूपे असोत; त्यांचा अधिक चांगला आस्वाद घेता येण्यासाठी ते कानावर पडावे लागते. त्याच्या निर्दोष आणि वेधक अविष्काराची गोडी जर भाषेच्या विद्यार्थ्यांना समजलीच नाही तर त्या वाङ्मयप्रकारांचा चांगला रसास्वाद (उदा. नाटक, काव्य) त्यांना घेता येणार नाही. मराठी असो किंवा इंग्रजी, दोन्ही माध्यमांतील विद्यार्थ्यांना याची गरज आहे. तसेच कालौघामधे बदलत जाणाऱ्या भाषेचे हे अंग पुढील पिढ्यांसाठी आपल्याला एक सांस्कृतिक ठेवा म्हणून जतन करता येईल.

बदलत्या जीवनपध्दतीमुळे अनेक साहित्यप्रेमींना पुरेसा वेळ वाचनाकरता देता येत नाही. प्रत्येकाची वैयक्तिक कारणे काही जरी असली तरी यांपैकी बहुसंख्य या योजनेचे लाभार्थी होऊ शकतात. साधारण प्रतीचा एक सीडी प्लेअर ही एकच थोड्या खर्चाची बाब असणार आहे. शहरांत, उपनगरांत रहणाऱ्यांचे बरेच दैनंदिन आयुष्य प्रवासात जात असते. अनेकांचा काही वेळ संगणकासमोर किंवा अन्य काही यांत्रिक कामे करण्यात जातो. गृहिणींना दैनंदिन कामांत कितीतरी वेळ याचा लाभ घेता येईल. ह्या सर्वांना कंटाळवाण्या क्षणांमधील मरगळ झटकून रंजक, तजेलदार नवे विचार ऐकण्याची संधी मिळेल.

पुस्तकांच्या तुलनेने रेकॉर्डिंगच्या स्वरूपातला निर्मिती आणि वाहतूक खर्च बराच कमी आहे. जगभरातल्या रसिकांना हे माध्यम सोईचे होईल. असलेल्या क्रयशक्ती, प्रवासातले वजन इत्यादि मर्यादांतूनही अधिक ई-पुस्तके त्यांना नेता येतील. किंबहुना इंटरनेटच्या माध्यमातून त्यांना ती घरबसल्याही मिळू शकतील. यासाठी लागणारे सर्व तंत्रज्ञान गेली अनेक वर्षे वापरात आहे.

खरेदीकरून पुस्तके वाचणारे, त्यांचा संग्रह करणारे छ्पापील पुस्तके घेणे बंद करतील का? स्वानुभवावरून याचे उत्तर मी तरी नकारार्थीच देईन. माझ्यासारख्या वाचकांचीही अशीच प्रतिक्रिया असेल असे मला वाटते. पण त्यावर विसंबुन न रहाता आपल्याला वाचकवर्गातून सर्व्हेही घेता येईल. उलट या योजनेतून नवीन आणि त्यामुळे एकत्रितपणे मोठा वाचकवर्ग मराठीला लाभेल.

आर्थिक कारणांमुळे किंवा जागे अभावी जेव्हा अधिक पुस्तके घेणे शक्य नसते तेव्हा तडजोड म्हणून किंवा एक सोय म्हणून डिजिटल स्वरूपात पुस्तके लोकांना घेता येतील. छ्पापील किंवा संगणकावर वाचता येतील अशा स्वरूपातल्या पुस्तकांचे काही फायदे ध्वनीमुद्रणांत मिळत नाहीत. उदाहरणार्थ छ्पापील पुस्तक वाचताना कमीतकमी तंत्रसामग्री लागते. वाचताना गतीचे पूर्ण नियंत्रण वाचकाकडे असते. त्यामुळे वाचायची परंपरा संपेल ही भीती अनाटायी आहे. आणि शेवटी विचारांचे संक्रमण हे साहित्याचे ईप्सित असते. देशकालपरिस्थितीप्रमाणे माध्यमांतली उत्क्रान्ती अपेक्षितच आहे. कागदांऐवजी ई-माध्यमे वापरणे जर गैर असेल तर खरंतर भूर्जपत्रे किंवा भित्तिचित्रेच वापरायला हवीत. संगणकावर वाचतायेणारी पुस्तके बनविणेही शक्य आहे, परंतु संगणक (घरात किंवा प्रवासात) बाळगणाऱ्यांची संख्या, वाढणे आणि अशी पुस्तके बनविण्यासाठीचे तंत्रज्ञान अजून सुलभ आणि स्वस्त होणे आवश्यक आहे. संगणकाच्या तुलनेत

सीडी किंवा व्ही-सीडी प्लेअर खरेदी करणे, प्रवासात जवळ बाळगणे सोपे आहे. त्यांच्या किंमती सामान्य मध्यमवर्गीयांच्या आवाक्यातील असल्याने ते खरेदी करणाऱ्यांची आज लक्षणीय संख्या आहे. प्रादेशिक भाषांत किंवा हिंदीत अनेक संगीत, चित्रपट, नाटके मोठ्या प्रमाणावर या माध्यमावर उपलब्ध आहेत.

Devil is in the details या उक्तीनुसार कोणत्याही नवीन कल्पनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत नवीन प्रश्न (अणि काही नवीन संधी) उद्भवतात. ह्या प्रकल्पातही ते आहेतच पण ते नक्कीच सोडवता येतील असे आहेत. सर्वात महत्वाचा अणि काहीसा गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे कॉपीराईटचा. छापील पुस्तकांपेक्षा डिजिटल माध्यमावर प्रती काढणे सोपे असते आणि हे एक दुधारी शस्त्र बनू शकते. काही प्रमाणात हे सध्याही होत असते आणि ते ई-माध्यमांच्या बाबतीतही होईल असे गृहीत धरता येईल. पण फोटोकॉपी (झेरॉक्स) मशीन्स आल्यामुळे काही प्रकाशने बंद पडली नाहीत. मुद्दाम कायदा मोडण्याची सर्वसामान्य माणसाची प्रवृत्ती नसते. आणि जर तंत्रज्ञानामुळे दर्जा वर नेऊनही किंमती कमी ठेवता आल्या तर पुस्तके खरेदी करणाऱ्यांची संख्या वाढेल. बेकायदेशीर प्रतींना काही प्रमाणात रोखणे शक्य आहे, परंतु त्यांचा पूर्ण बंदोबस्त करणारे तंत्रज्ञान अजून उपलब्ध झालेले नाही. शेवटी बौद्धिक संपदेचा आदर करण्याची आणि बुद्धिवंतांच्या हक्कांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी ही जशी कायदा आणि सरकार यांच्यावर आहे, तशीच त्याची मदार ही ते कायदे करणाऱ्या समाजाच्या सुसंस्कृतपणावरही आहे.

एखादा प्रतिभावंत जेव्हा एखादी कलाकृती बनवतो तेव्हा सर्जनाची ऊर्मी ही त्यामागची मूळ प्रेरणा असते. चरितार्थासाठी जरी त्याला द्रव्य लागत असले तरी रसिकांची दादही तितकीच महत्वाची असते. मुळातच फार लहान असलेल्या मराठी साहित्य विश्वात वाचकांची संख्या वाढणे निकडीचे आहे. २५-३० वर्षांपूर्वी जेव्हा आजच्या तुलनेने हे विश्व खूप गजबजलेले होते, तेव्हाही केवळ साहित्यनिर्मितीवर उदरनिर्वाह करू शकणारे लेखक फार थोडे होते. अशा प्रकारच्या नवीन प्रकल्पांमुळे नवीन रसिकवर्ग निर्माण होऊ शकेल. तेव्हा कोणत्याही नवीन तंत्रज्ञानात असतात तसे यातलेही धोके जाणून ते डोळसपणे स्वीकारले पाहिजेत. काही अपवाद वगळता कोणत्याही नवीन आवृत्तीच्या इतक्या थोड्या प्रती मराठीत निघतात, की त्यांच्या कॉपीराईटमधून लेखक/कवींना काही भरघोस प्राप्ती होणे अवघड असते. निघालेली आवृत्ती खपायलाही बराच वेळ लागतो. तेव्हा ही नवीन कल्पना जर रुजली आणि लोकांचा प्रतिसाद चांगला राहिला तर साहित्यिकांनाही ती लाभदायी ठरेल. साहित्य आणि मराठी संस्कृती यांच्या दूरगामी लाभासाठी प्रायोगिक अवस्थेमध्ये आपल्याला साहित्यिकांचेच कॉपीराईटच्या बाबतीत सहकार्य मागता येईल. आगाऊ मानधन न घेता विकलेल्या प्रतींच्या प्रमाणात मानधन घेऊन किंवा काही मर्यादित कालावधीसाठी (आणि फक्त ऑडिओ-बुक्सच्याच आवृत्तीसाठी) मानधनात पूर्ण किंवा अंशतः सूट देऊन साहित्यिक ह्या प्रकल्पाला मोठी मदत करू शकतात. लोकप्रिय वाङ्मय जर अशा प्रकारे उपलब्ध झाले तर ते या कल्पनेला अतिशय अनुकूल ठरेल. प्राचीन किंवा तुलनेने जुन्या साहित्याला जिथे कॉपीराईट लागत नाही अशा साहित्याच्या बाबतीत तर हा प्रश्नच येत नाही. या कल्पनेचा प्रसार करण्यासाठी ते मुक्तपणे वापरता येईल<sup>१</sup>.

सध्याच्या आघाडीच्या प्रकाशकांनाही या प्रकल्पात सिंहाचा वाटा उचलता येईल. काही प्रकाशनांकडे विद्वान, सव्यसाची संपादकांची जुनी परंपरा आहे. नवीन पुस्तकांच्या प्रकाशनात

<sup>१</sup> अर्थात अशा साहित्याचा रसिकवर्ग तुलनेने लहान असेल

संपादकीय संस्करण महत्वाचे असते. मूलतः व्यावसायिक नजर, साहित्यिक जाण आणि सौंदर्यदृष्टी या सर्व घटकांची यशस्वी प्रकाशनाला गरज असते. तेव्हा तंत्रज्ञानातले बदल अंगीकारून आकर्षक स्वरूपात लोकांना कलाकृती देणे, वितरण यंत्रणा, प्रत्येक ठिकाणच्या खपाचे अंदाज अशा अनेक आघाड्यांवर त्यांच्या अनुभवाची मोलाची मदत होऊ शकते. नवीन तंत्रज्ञानामुळे त्यांचा उत्पादनखर्च तर कमी होईलच, पण गरजेप्रमाणे कमी अधिक प्रमाणात प्रती बनविता येणार असल्याने अनिश्चितता आणि भांडवलाची/ साठ्याची (inventory) गरजही कमी असेल. कालानुरूप माध्यमांतील प्रकाशनांची नवीन बाजारपेठ त्यांना मिळेल. जागतिकीकरणामुळे परदेशी प्रकाशनेही भारतात येत आहेत. व्यावसायिक स्पर्धेच्या दृष्टीने अशा प्रकारच्या नवीन माध्यमांना सामोरे जाणेच देशी प्रकाशनांच्या हिताचे असणार आहे.

लोकांचा खरेदीच्या बाबींत पुस्तकांचा प्राधान्यक्रम, क्रयशक्ती आणि वाचनाची आवड यांतील व्यस्त असणारे प्रमाण किंवा बदलत्या जीवनपध्दतीमुळे कमी झालेले वाचनाचे प्रमाण असे प्रश्न काही जादूने एकदम सुटणार नाहीत. परंतु पुस्तके खरेदी करणे, एकमेकांना देणे, त्यांचा संग्रह करणे, आपल्या सोईप्रमाणे त्यांचा आस्वाद घेणे इत्यादी खूप सुलभ होतील. ऑडिओ टेप्सपेक्षाही तेवढ्याच कालावधीच्या ऑडिओ-सीडींचा उत्पादनखर्च बराच कमी आहे आणि काही वर्षांत जेव्हा डिजिटल-व्हिडिओ-डिस्कचा<sup>१</sup> (DVD) प्रसार भारतात वाढेल, तेव्हा एकाच तबकडीवर अनेक पुस्तके देता येतील. त्यामुळे प्रत्येक पुस्तकामागचा निर्मितीखर्च जवळपास नगण्य असेल. जाहिरात, वितरण, स्वामित्वधन व नफा धरूनही किंमती कमी ठेवता येतील. कोणत्याही व्यवसायातली जोखीम लक्षात घेऊन भांडवली गुंतवणुकीवर नफ्याची काही टक्केवारी अपेक्षित असते. भांडवलाची गरज जेव्हा कमी असते तेव्हा विक्रीची किंमत कमी ठेवता येते. तेव्हा ग्राहकाला आकर्षक किंमतीत पुस्तक देतानाच लेखकाला वाढीव स्वामित्वधन देण्यास वाव असू शकतो. एकाच साहित्यकृतीच्या विविध स्वरूपातल्या चित्ताकर्षक आवृत्तीदेखिल काढता येतील. उत्तम अभिवाचन करू शकणारे नाट्य-चित्रसृष्टीतले कलाकार, पुस्तकांबरोबर संग्राह्य माहिती पुस्तिका, परीक्षण वा साहित्यिकांच्या मुलाखती, गाजलेल्या पुस्तकांच्या लेखक वा कवींनी स्वतःकेलेली अभिवाचने अशा विविध प्रकारे पुस्तके वाचनीय आणि संग्राह्य करता येतील. असे मूल्यवर्धित पुस्तक ही काही लोकांची बौद्धिक वा सांस्कृतिक गरज असेल तर काहीजण एक भेटवस्तु म्हणूनही त्याकडे बघतील.

यासाठी लागणारे तंत्रज्ञान सहज, अगदी घरगुती स्तरावरही उपलब्ध आहे. प्रायोगिक तत्वावर व्यावसायिकांना, जगभरातल्या मराठी रसिकांना, ना-नफा तत्वावर चालणाऱ्या संस्थांना हा उपक्रम अल्प खर्चात करता येण्यासारखा आहे. उत्तरोत्तर जसे तंत्रज्ञान विकसित होईल, आणि त्याच्या किंमती खाली येतील तसा या संकल्पनेचा अधिक विस्तार करता येईल. केवळ ध्वनीमुद्रणावर न थांबता त्याला बहुमाध्यमिक (multimedia) स्वरूप देता येईल, जेणेकरून श्रोत्यांचा साहित्यास्वाद आपल्याला अधिकाधिक रोचक करता येईल. एखादी सीडी प्रवासात फक्त ऐकता येईल पण तीच घरी आल्यावर त्यांना व्हिडिओ-प्लेअरवर बघता येईल, किंवा लिखित पुस्तकाच्या स्वरूपात संगणकावर वाचताही येईल आणि संशोधकांना त्यात उपयोगी माहिती आणि संदर्भ मिळतील. पुस्तकांबरोबर जेव्हा व्हिडिओ येईल तेव्हा त्या पुस्तकाच्या अंतिम स्वरूपाव्यतिरिक्त त्यामागच्या निर्मितीची कहाणी, लेखकाच्या, त्याच्या समकालीनांच्या

<sup>१</sup> या डिस्कस आता चित्रपटांव्यतिरिक्त जास्त कालावधीचे संगीत ऐकण्यासाठीही वापरल्या जातात.

आठवणी अशा अनेक गोष्टी डॉक्युमेंटरीज्च्या रूपात देता येतील. याची सुरुवात आपण ऑडिओ-बुक्समधून करू शकतो.

विविध स्वरूपात स्वतंत्रपणे जरी ह्या कल्पनेचे प्रयोग झाले तरी ते तिच्या प्रसाराला पोषकच ठरतील. अभिनव कल्पनांच्या प्रायोगिक काळात अनेक बरे-वाईट आणि कमीअधिक प्रमाणात यशस्वी प्रयोग होत असतात. अर्थात लोकांपर्यंत प्रभावीपणे पोचण्यासाठी नावाजलेल्या संस्था आणि व्यक्तींचे महत्व नाकारून चालणार नाही. एक किंवा अधिक संस्थांना एकत्र येऊन असे प्रकल्प उभे करता येतील. नोकरशाही, कमिट्या आणि महामंडळांतील राजकारणाचा उपसर्ग होणार नसेल तर शक्य असेल तिथे शासकीय मदतही घेता येईल (अर्थात या बाबतीत फार आशावादी रहाणे भावडेपणाचे ठरेल!). इंटरनेटच्या माध्यमातून प्रकल्पाचे बहुतेक व्यवहार करणे शक्य आहे. त्यामुळे भौगोलिकदृष्ट्या दूर असणारे, समविचारी लोक एकत्र येऊन असे प्रकल्प उभे करू शकतात.

या लेखात असलेली गृहितके उपलब्ध माहितीवर आधारित आहेत. त्यात जर काही त्रुटी असतील किंवा आपल्याला अधिक चर्चेसाठी अथवा माहितीसाठी संपर्क साधायचा असेल तर त्याचा पत्ता या लेखात समाविष्ट केला आहे. साहित्याचा प्रसार आणि तत्संबंधी चर्चा वाढावी हे या लेखामागचे उद्दिष्ट आहे.

---

मिलिंद अविनाश बर्वे

Milind A. Barve  
876 Carriage Road,  
Pittsburgh, PA 15220-1930, USA  
Tel: +(412)-341-1666  
Email: [barve@ieee.org](mailto:barve@ieee.org)